

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Олег ОДНОРОЖЕНКО

ГЕРАЛЬДИКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСИ (УКРАЇНИ).

ТОМ I.
ГЕНЕЗА РУСЬКОЇ
ГЕРАЛЬДИКИ. X–XIII СТ.

Харків
«ФОЛІО»
2023

*Світлій пам'яті
Ярослава Бабича
присвячується*

«О свѣтло свѣтлаа и оукрасно оукрашена земла Рѣська
и многими красотами оудивлена еси...»
Слово в погибели Руських земли

Передмова

Ще зовсім недавно у своїй, справді революційній, праці з історії української шляхти Наталя Яковенко так оцінювала час появи української (руської) геральдики: «Русько-литовське боярство-шляхта спізнилося у цьому процесі, адже до другої половини XVI століття розвинутої (в європейському розумінні) гербової традиції тут бракувало»¹. Ці висновки були своєрідним підсумком майже двохсотлітніх зусиль української та сусідніх історіографій щодо досягнення феномену руського герботворення. По-за деякими сміливими припущеннями, більшість дослідників доти констатували вторинність і порівняно пізнє походження руської геральдичної традиції...

Відтоді в дослідженні руської геральдики минуло фактично кілька епох. Починалося все зі спостережень над окремими пам'ятками геральдики середньовічної Русі. Ці поодинокі збережені свідчення сприймали здебільшого за далекий відгомін пишного геральдичного дійства, що в той час відбувалося на Заході. Їх присутність серед артефактів нашої історії трактовано або як курйозні випадковості, або як свідчення впливів західних сусідів. Яких лише найнеймовірніших припущень і гіпотез не висували колеги-історики під час дискусій щодо опису герба короля Русі в латиномовному творі Конрада фон Муре «*Clipearium Teutonicorum*» середини XIII ст.

Лише поступово, в процесі тривалого та кропіткого збору інформації, ставало зрозуміло, що пам'ятки середньовічної руської геральдики були аж ніяк не поодинокими зовнішніми запозиченнями, а вцілілими фрагментами масштабної геральдичної творчості «старожытного народѣ руського». Зовнішніми впливами та випадковістю можна було пояснити ці твори коли їх

було відомо кілька десятків. Коли ж лік пішов на сотні й тисячі, то всі висновки старої історіографії втратили доказову силу.

Постала потреба нового й цілісного осмислення величезної геральдичної спадщини середньовічної Руси. Своїми оригінальними формами та незвичними практиками вона цілком вписувалася в один ряд із найрозвиненішими геральдичними системами на Заході Європи. Її поглиблене вивчення може здивувати ще не одним відкриттям. Знахідки все нових джерел дозволяють дослідити такі особливості геральдичної традиції, що про них іще десятиліття тому годі було навіть уявити. Зовсім недавно, скажімо, стало очевидним, що вживання жіночих гербів на теренах Руси було настільки давньою практикою й мало такі традицію та розмаїті форми, що їх мало з чим можна порівняти², а система бризур (додаткових знаків у гербах на позначення молодших відгалужень роду) в середньовічній і ранньомодерній Русі була не менш складною та поширеною, ніж у тогочасних Франції чи Англії³.

Польська гербова система та рання геральдика Руси, що їх найчастіше порівнювали, як у давнішій⁴, так і в сучасній історіографії⁵, виявилися геть неподібними одна до одної⁶. Набагато більше аналогій руське середньовічне герботворення мало з ранніми геральдичними традиціями Візантії та Західної Європи⁷. Поруч із суто специфічними особливостями ранньої руської геральдики, їй притаманні всі ті ж основні сюжети та практики, що й у ромейській та латинській гербових системах. Подібними були й соціальний, політичний і культурний контексти, в яких з'явилися й почали розвиватися засади геральдики в Імперії ромеїв, Руській землі й у Західній Європі.

Усе це спонукає розглянути проблеми виникнення та функціонування гербів на Русі в постійному порівнянні з іншими геральдичними системами, чим і зумовлені численні екскурси в герботворення ромейського Сходу та латинського Заходу, що їх буде вдосталь на сторінках цієї книги. Попри виразну самотність, середньовічна геральдика Руси не була чимсь герметичним, навпаки — вона, цілком природно, становила інтегральну частину загальноєвропейського геральдичного простору.

Спроба цілісного осмислення руської середньовічної геральдики потребувала занурення в безліч проблем — як загальних, так і часткових, — пов'язаних із історією та культурною спадщиною Руської землі й інших країн Європи та Близького Сходу. При тому, більшість із цих питань, що їх розглянуто в цій праці, озвучено в історіографії вперше. Тож, попри залучення значного обсягу літератури, вирішено відмовитися від традиційного огляду історіографії, принагідно подаючи відповідні посилання та коментарі щодо літератури, де розглянуто окремі проблеми, дотичні до теми дослідження. Адже питання про геральдику в Києво-Руській державі в історіографії донедавна загалом не ставили, якщо, звісно, не зважати на суто умоглядні твердження *pro et contra* в роботах, що стосувалися інших проблем.

Те саме стосується також і вступного огляду джерел, коло та численність яких настільки значні та розмаїті, що доцільно було розглядати окремі джерельні комплекси у відповідних місцях, мірою висвітлення тих чи тих проблем середньовічної геральдики Руси. Обсяг використаних джерел унеможливорює подати повний їх перелік, тож довелося обмежитися лише переліком архівних і музейних установ, звідки взято відповідну інформацію про геральдичні, сфрагістичні, нумізматичні та ін. пам'ятки.

Поява цієї книги була б неможливою без допомоги та сприяння друзів і колег, участь яких у її створенні справді безцінна. Не менш важливою була співпраця з численними музеями, архівами та бібліотеками, де зберігаються численні пам'ятки старожитньої руської геральдики. Найбільше в створенні нашого дослідження ми завдячуємо Олексієві Шереметьєву, зусиллями якого, в очолюваному ним Музеї Шереметьєвих у Києві, зібрано одну з найбільших колекцій руських молівдовулів (свинцевих відтисків печаток) — цього головного джерела для вивчення найдавніших руських гербів.

Не менш важливим було ознайомлення й із іншими пам'ятками історії Києво-Руської держави, зібраними в Музеї, — вірчими знаками, монетами, матрицями печаток, військовим спорядженням і предметами побуту з княжими та боярськими знаками та гербами. Важливою підмогою була також величезна історична бібліотека Музею, де зібрано книжки та часописи з історії середньовічної Європи, геральдики, сфрагістики, генеалогії, історичної географії на десятках мов.

Надзвичайно важливими були й комунікаційні заходи Музею Шереметьєвих щодо інших архівів та музеїв, завдяки яким вдалося отримати доступ до численних пам'яток, що зберігаються в цих установах. Основну роботу тут здійснив Богдан Завітій, який також узяв на себе редагування тексту цієї книжки, усуваючи стилістичні кострубатості й надто складні чи не надто точні формулювання. Не менш клопітку роботу виконали також Артем Щиголь та Олекса Руденко, стараннями яких постали численні реконструкції найдавніших руських гербів, княжих і боярських, що їх представлено в геральдично-генеалогічних таблицях.

Значний обсяг інформації одержано з цілої низки приватних музейних колекцій українських дослідників і шанувальників історії — Олександра Свищева, Юрія Котика, Олександра Алфьорова, Сергія Ковальчука, які люб'язно погодилися надати для ознайомлення численні сфрагістичні та геральдичні пам'ятки киево-руської доби з їхніх зібрань.

Окремі слова вдячності слід skierувати колегам, які виступили науковими рецензентами цієї книги, — Леонтієві Войтовичу, Мирославу Волощуку, Зенонові Пеху, Марчінові Глебьонку. Надзвичайно важливою була й участь колег-істориків, які долучалися до прочитання та обговорення цієї книги на різних етапах її створення, — Георгія Папакіна, Віталія Перкуна, Ігоря

Тесленка, Наталі Білоус, Наталі Старченко, Віри Ченцової, Андрія Клоса, Владислава Безпалька, Олексія Шаланди, Юрія Нетреби, Владислава Яценка, Дмитра Гордієнка, Володимира Поліщука. Їхня щира заангажованість у дискусії щодо піднятих у дослідженні питань не раз були корисними в розв'язанні складних проблем і внесенні конечних уточнень.

Не менш цінною була допомога в підготовці цієї книги також друзів і колег, музейних і архівних працівників, завдяки сприянню яких не раз вдавалося отримати необхідну інформацію та вирішити складні логістичні проблеми, — Ігоря Мосійчука, В'ячеслава Корнієнка, Олександра Колибенка, Дмитра Неймаша, Богдана Косовського, Олександра Заремби, Сергія Білецького, Константина Єрусалимського, Ірини Єфременко, Оксани Лаптевої, Анни Малигіної, Ігоря Окуневського.

Врешті — щирі слова вдячності видавництву «Фоліо» та його директору Олександрові Красовицькому, які взяли на себе важку працю з підготовки до друку та видання цього дослідження з геральдики середньовічної Руси (України).

8 жовтня 2019 р.

Бухарест

Вступ

Дослідження руської геральдики другої половини XIV—XV ст., у результаті яких було опубліковано цілу низку статей і монографій, дозволили з'ясувати її особливості та закономірності розвитку в той період⁸. Водночас постало питання про її витоки, причини та шляхи появи в Руській землі.

Давня гіпотеза про привнесення геральдики на Русь із Заходу, за посередництвом Польського та Угорського королівств у часи розпаду Руського королівства в другій половині XIV — першій третині XV ст.⁹, не знайшла свого підтвердження в джерелах¹⁰. Ясна річ, прийшлий нобілітет, що прибував на терени розбитого на окремі державно-політичні утворення королівства, привносив і власні геральдичні знаки, що вливалися в загальну геральдичну панораму Русі.

Рицарство угорського, волоського, польського, сілезького, чеського, мазовецького, німецького й іншого походження в новій Вітчизні вживали далі свої старі герби, що склалися в краях їхнього походження¹¹. Водночас місцевий нобілітет — а він становив переважну більшість серед рицарства Руських земель — навіть у часи найінтенсивнішого залучення іноземців до оборони краю, за дуже незначними винятками, не вживав тих геральдичних форм, що були притаманні сусіднім країнам¹².

Геральдика княжих, панських і рицарських родів Русі другої половини XIV—XV ст. була виразно самобутня. Системі різноманітних родових знаків, що лежала в її основі, немає аналогій у геральдичних традиціях інших країн Європи, зокрема й сусідніх. Тож намагання довести, що геральдичні практики в Руській землі у XIV—XV ст. було привнесено звідти, — цілком марні.

Констатація цього, проте, не знімає питання про витоки руської геральдичної традиції пізнього Середньовіччя, що, звісно, не могла постати враз і нізвідки. Самобутність і розвиненість її форм, численність пам'яток і динамічність розвитку вказували, що тут був відповідний ґрунт, із якого згодом виросла пізньосередньовічна геральдика Русі.

Природно було б шукати її початки у знаковій системі Руського королівства XIII — першої половини XIV ст.¹³ Тим більше, що реалії пізньосередньовічної Русі, як культурні, так і суспільно-політичні, значною мірою розвинулися із тих форм, що помітні вже в державі Романовичів¹⁴. Донедавна головною проблемою у вивченні ранньої геральдики часів Руського королівства була вкрай незначна джерельна база: кілька десятків відтисків і матриць печаток, принагідні згадки в літописах, хроніках і західноєвропейських гербовниках — це

все, чим можна було оперувати¹⁵. Лише в останні роки в науковий обіг було введено значну кількість геральдично-сфрагістичних пам'яток того періоду й було переосмислено вже відомі джерела, що дозволило поглянути на питання розвитку тогочасної руської геральдики цілком по-новому.

Від початку ця книга задумувалася, власне, як дослідження ранньої геральдики Руського королівства другої половини XIII — першої половини XIV ст., що безпосередньо передувала геральдичній традиції Русі в добу пізнього Середньовіччя. У процесі роботи, проте, з'ясувалося, що більшість тих явищ, які були притаманні знаковій системі держави Романовичів, сягають корінням значно давніших часів. Більше того, форми цієї знакової системи на пам'ятках XI — першої половини XIII ст. проступають і більш масово, і більш яскраво.

Відтак попередній задум довелося змінити й залишити дослідження знакової системи Руського королівства для другого тому цієї роботи. Натомість перший цілком присвятити питанням генези руської геральдики, її витокам і початковим етапам розвитку в X — першій половині XIII ст.

Не можна сказати, що пам'ятки й окремі проблеми, які досліджувано в цій роботі, науковці оминали увагою. Насправді більшість джерел, що тут аналізовано, давно відомі дослідникам. Так само й деякі аспекти функціонування знакової системи Руської землі мають давню та поважну історіографію.

Ідеться передусім про дослідження княжих особово-родових знаків, найвідоміший із яких — тризуб Володимира Святославича — став державним гербом сучасної Української Держави¹⁶. Завдяки прискіпливій увазі до цих знаків виявлено та введено в науковий обіг значну їх кількість; попри об'єктивні перешкоди, певну їх частину було атрибутовано, з більшою чи меншою часткою вірогідності, суттєво прояснено їхні функції та статус, обсяг уживання та закономірності змінювання від покоління до покоління.

Водночас цілком поза увагою залишалося співвідношення цих знаків із іншими знаковими комплексами. Княжі родові знаки зазвичай розглядали як річ у собі, а не один із компонентів, хоч і доволі помітний, у межах дуже складної знакової системи Києво-Руської держави. Інших же її компонентів дослідники практично не торкалися, не в останню чергу саме через зосередженість виключно на вивченні особово-родових княжих знаків X–XIII ст.

Їх систему в історіографії сприймали як цілком самодостатнє (навіть — герметичне) явище, тож, попри виразні паралелі з пізнішим руським герботворенням XIV–XVI ст., донедавна переважало хибне переконання, що особово-родові руські княжі знаки від середини XIII ст. цілковито виходять із ужитку¹⁷.

Такий підхід унеможлилював саму постановку питання — коли й за яких обставин догеральдичні родові знаки почали зображувати в щитах і вживати як гербові фігури, або — іншими словами — на якому етапі їх було включено в геральдичну систему. Без відповіді на це питання трактувати комплекс цих знаків як «давньоруську геральдику»¹⁸, або навпаки — заперечувати їхній геральдичний характер¹⁹, позбавлено сенсу.

Геральдика як явище середньовічної європейської культури²⁰, що докорінним чином відрізняється від інших знакових систем, постає там і тоді, коли те чи те зображення, внесене в щит відповідного забарвлення, набуває певної стабільності та починає виконувати ідентифікаційну функцію для особи чи спільноти (родини, корпорації чи державно-політичного утворення). Лише за таких умов можна говорити про певний знак як про герб²¹. Ясна річ, якщо цілком ігнорувати час появи зображень руських особово-родових княжих знаків на щитах, то всі роздуми про геральдику чи її відсутність у Києво-Руській державі будуть безплідними та безпідставними спекуляціями.

Водночас очевидно, що початки руської геральдики слід шукати зовсім не в системі княжих знаків, уживання яких у Руській землі зафіксовано принаймні від зламу IX—X ст. Річ навіть не в тому, що ці знаки первісно мали догеральдичне походження і лише згодом були включені в геральдичну систему і навіть становили основу руської геральдики XIV—XVI ст. — західно-європейська геральдика також увібрала в себе численні елементи догеральдичних знакових систем²².

Проблема в тому, що подібні до руських княжих знамен знакові комплекси існували задовго до появи геральдики в різних регіонах Європи й Азії — в Боспорському царстві та в сарматів²³, імперії Сасанідів²⁴, Дунайській Болгарії²⁵, Тюркському²⁶ та Хазарському каганатах²⁷. Функціонували вони й паралельно з геральдику в пізньому Середньовіччі та ранньому Новому часі — в Золотій Орді²⁸ та Кримському ханстві²⁹, на Кавказі³⁰, Уралі³¹ та Алтаї³², в Поволжі³³, Казахстані³⁴, Монголії³⁵ та Сибіру³⁶. Усі ці знаки виконували ідентифікаційну функцію та мали доволі стабільний вигляд, незмінний протягом кількох поколінь, а то й століть. Однак це не дає жодних підстав трактувати ці знаки саме як герби, адже їх не зображували в щитах, їм не надавали відповідного забарвлення. Їхня функція була близька, але не тотожна гербам. Гербові ж зображення слід шукати саме на щитах, на яких вміщували найдавніші західноєвропейські герби, і очевидно — найдавніші руські. Й тут ми стикаємося з проблемою, що її в історіографії практично не висвітлено.

Зображення щитів, здебільшого в руках святих воїнів, на різноманітних пам'ятках Києво-Руської держави XI — середини XIII ст. є і чисельними і широко відомими. Мова про сотні зразків. Багатьом із цих пам'яток присвячено значну літературу. Утім, практично не було спроб розглянути зображення на щитах і їх забарвлення саме в геральдичному контексті. Зазвичай лише констатовано сам факт, що той чи той воїн або святий тримає в руках щит або спирається на нього. Часто навіть без окреслення, що саме зображено на тому щиті, яких кольорів поле та фігури.

Завдання, що їх ставили перед собою більшість авторів, які досліджували пам'ятки киево-руського мистецтва, ясна річ, були далекими від геральдики. Оскільки вони переважно навіть не зауважували особливості зображень щитів, то марно сподіватися від них бодай якогось аналізу їх іконографії чи по-

рівняння з аналогічними зображеннями в інших країнах Європи. Певний виняток тут становлять лише роботи Анатолія Кірпічнікова, в яких досліджено вживання бойових щитів руськими князями і дружинниками³⁷, проте також без серйозного аналізу зображень на них.

На заваді цілісного осмислення іконографії руських щитів була розпорошеність їх зображень. Хоч і чисельні, вони містилися на різноманітних носіях — фресках та іконах, мозаїках і графіті, мініатюрах і картинах, зброї та побутових предметах, матрицях печаток, перснях і буллах, монетах і медальйонах і т. ін. Звести та зробити цілісний аналіз цих зображень не те що ніхто ніколи не намагався — бракувало навіть самої постановки проблеми³⁸.

Поважні проблеми були й із атрибуцією цих пам'яток. За винятком молівдовулів, щодо більшості інших зображень бракувало прямої інформації про особу, з якою могла бути пов'язана та чи та пам'ятка. Щоразу необхідно здійснити окреме дослідження, щоби встановити час появи зображення та причетних до нього осіб.

Найпростішою видавалася ситуація і зображеннями щитів на свинцевих відтисках руських печаток. Їх доволі багато, вони різноманітні за хронологією та географією, більшість із них давно введено до наукового обігу³⁹. Проте, на відміну від воскових чи паперово-воскових відтисків пізнішого часу, руські молівдовули були невеликого розміру (20—25 мм). За незначними винятками, зображення щитів на них не перевищувало 5—6 мм, оскільки займало не ціле поле, а було лише частиною композиції, де центральною є, як правило, фігура святого воїна. А для зображених на щиті фігур залишалося ще менше місця.

При публікації молівдовулів на такі дрібні деталі, як щити не звертали жодної уваги. Фотографій чи прорисів саме щитів із руських булл донедавна опубліковано не було. А ті чорно-білі знімки чи схематичні прориси печаток, що їх публікували в монографіях і статтях, були такі неякісні, що майже не надавалися для використання.

Ознайомлюючись іще в студентські роки зі зведенням руських молівдовулів у двотомнику Валентина Яніна, довелося стикнутися з прикрим фактом, що отримати бодай якусь корисну інформацію про щити на цих печатках не було жодної можливості — посередньої якості фотографії та не надто ліпші прориси передавали тільки приблизні контури, а в описах печаток згадано лише про те, що щити на них є.

Донедавна більшість доступних для безпосереднього вивчення руських булл було згромаджено в музейних зібраннях Новгороду, Москви і Санкт-Петербурга, опрацювання яких «*de visu*» з об'єктивних причин було ускладненим, а наразі неможливе. Зібрані в українських державних музеях та інституціях молівдовули не були чисельними й, до того ж, не завжди доступні для ознайомлення. Можливість реально поглибити вивчення іконографії руських булл X—XIII ст. з'явилася лише внаслідок реалізації Музеєм Шереметьєвих програми зі створення відповідного сфрагістичного зібрання,

з його подальшим удоступненням для ознайомлення та опрацювання науковцями⁴⁰. Сьогодні у фондах Музею згромаджено одне з наймасштабніших та найбільш репрезентативних з точки зору типології, хронології та географії зібрань молівдовулів Києво-Руської держави.

Серед тисяч пам'яток тієї доби декілька сотень містять зображення щитів. Їх вивчення дозволило простежити особливості їх іконографії та закономірності уживання фігур у їхньому полі. Попередні результати дослідження було оприлюднено в тезах конференції та в окремій статті⁴¹.

У результаті опрацювання оригіналів цих руських молівдовулів встановлено, що практично всі щити на них містили зображення фігур. Стан збереження сфрагісів не завжди дозволяв відчитати інформацію на них, але коли зображення на щитах було виразне й неушкоджене, у їхньому полі можна прочитати іконографічний сюжет. Відтак конечно було ознайомитися з іншими буллами, що містили зображення щитів. Організаційні та комунікативні заходи здійсненні зусиллями Олексія Шереметьєва та Богдана Завітія дозволили одержати якісні цифрові фотокопії більшості необхідних пам'яток. Технічно непросто було якісно відтворити саме зображення на щитах, та в більшості випадків це вдалося. У результаті досліджено зображення щитів на руських буллах, зроблено їх детальні прориси, створено загальний звід цих пам'яток (представлено в таблиці) та проаналізовано їхній іконографічний ряд. Підсумком цих зусиль став розділ I цієї книги.

При опрацюванні іконографії молівдовулів мало значення не лише те, що вони представляють найбільш масовий комплекс джерел із зображеннями щитів, але й те, що вони дали змогу порівняти їх зі щитовими зображеннями на інших пам'ятках. Усі разом вони суттєво взаємодоповнювали одне одного.

При вивченні печаток Києво-Руської держави найбільшою проблемою є те, що вони не містять інформації про забарвлення фігур і щитових полів. Натомість відомості про кольористику відповідних щитів можна почерпнути із зображень на інших носіях. Найцінніші тут фрески та мозаїки головних храмів Руси, що загалом добре датовані й атрибутовані. Також багато кольорових зображень щитів представлено на мініатюрах ілюстрованих рукописів, серед яких найвизначніше місце посідають оригінальні твори другої половини XIII ст. — Тверський Амартол⁴² та Симоно-Хлудівський псалтир⁴³. Надто ж — Радивилівський (Кенігсберзький) літопис⁴⁴, що є списком кінця XV ст. з протографа, який було створено найвірогідніше на початку 80-х рр. XIII ст.⁴⁵

Аналізу численних зображень щитів, стягів і різноманітних знаків у цих рукописних творах присвячено розділ II дослідження. Як і перший, він має джерелознавчо-аналітичний характер. Натомість наступні чотири розділи є синтетичними опрацюваннями різних знакових комплексів Києво-Руської держави.

Передусім ідеться про гербовий знак («знамено»), що його вживали представники різних відгалужень руської династії. Дослідженню загальнодинас-

тичного знаку присвячено розділ III. Герби окремих ліній роду правителів Русі представлено в розділі IV, який поділено на шість підрозділів. У трьох із них ідеться про геральдику Мономаховичів (їхній спільний родовий герб і геральдичні знаки старшої та молодшої гілок) та Ізяславичів, Ольговичів і полоцьких князів.

Розпорошеність і фрагментарність джерельного матеріалу з цих питань змушували звертатися до західноєвропейських і дещо пізніших руських джерел, які допомогли з'ясувати спірні питання про походження й еволюцію окремих геральдичних знаків, а також окреслити вплив на розвиток пізнішої геральдичної традиції Руської землі.

Закономірно, що в розділі V, який присвячено вживанню руськими правителями запозичених із Імперії ромеїв знаків, що презентували їх як самодержців і «цѣсарей», значну увагу приділено знаковій системі Візантії. Окрім з'ясування причин і ступеню впливу ромейської знакової системи на руську, зроблено вступні зауваження про час появи геральдики в Імперії ромеїв, а також про співвідношення геральдичних систем Західної Європи, Русі та Візантії.

У зведеній таблиці зображень руських княжих знамен, що розміщені в щитах або мають геральдичний характер (відповідну стилізацію, забарвлення і т. ін.), представлено всі ті пам'ятки (за винятком печаток і рукописних мініатюр), що їх розглянуто в розділах III, IV і V. За тим же принципом укладено зведену таблицю зображень у щитах геральдичних знаків руського нобілітету. Їх розглянуто в розділі VI, значну частину якого присвячено, крім власне геральдичної проблематики, дослідженню соціального та культурно-світоглядного контексту появи найдавніших гербових знаків.

Аналіз зображень на щитах руських князів і нобілітету дозволив відповісти на питання — коли, як і чому з'явилася геральдика в Руській землі. Ці відповіді ніяк не пов'язані з особово-родовими знаками, яким донедавна приділяли виключну увагу при дослідженні знакової системи Києво-Руської держави. Виявилося, що початки руської геральдичної традиції слід шукати зовсім не в двозубах і тризубах. Вони мали позагеральдичне походження й були адаптовані геральдичною системою лише в процесі її розвитку як один із елементів, хоч і достатньо помітний.

Власне, питання, коли особово-родові знаки князів і бояр почали розмішувати на щитах, тобто — коли їх було включено в руську систему гербів, є головним у розділах VII і VIII. Звісно, для предметної відповіді на нього треба було розглянути й цілу низку інших проблем, що пов'язані з цими знаками. Прикінцеві ж і загальні висновки виявилися доволі несподіваними. Практично на всі питання щодо появи та розвитку геральдики в Руській землі, її знакової системи, статусу, функціонального призначення та сфер уживання дано відповіді, що або йдуть урозріз із дотеперішніми уявленнями, або й узагалі озвучено вперше. Наскільки переконливими є ці відповіді, — судити читачам.

ПРИМІТКИ ДО ВСТУПУ

- ¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. — Київ, 1993. — С. 55.
- ² Однороженко О. *Heraldica feminarum*. Герби жінок доби Середньовіччя та раннього Нового часу // *Ucrainica Mediaevalia*. — Vol. IV. — Київ, 2021. — С. 206–275.
- ³ Однороженко О. Брізури в руській геральдиці середини XII — першої половини XVII ст. // *Генеалогія*. Збірка наукових праць. — Вип. III. — Київ, 2020 (готується до друку).
- ⁴ Bołsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (płomby) znajdujący w Bugu przy mieście Drohiczyne. Studium sfragistyczne // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. — Т. II. — Kraków, 1895. — № 4. — С. 371–383; Т. III. — Kraków, 1896. — № 1. — С. 15–18; Пекошинский Ф. Источники русской геральдики // *Heraldica*. — Т. I. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 96–109.
- ⁵ Белецкий С. Знаки Юриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского) // *Stratum plus*. — 1999. — № 6. — С. 321; Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI—XVIII століть. — Київ, 2017. — С. 272–279.
- ⁶ Див.: Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV—XVI ст. — Харків, 2009; Однороженко О. Руська родова геральдика напередодні та після Люблинської унії: до питання генези річпосполитської геральдики // *Проблеми інтеграції і інкарпарації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу*. — Мінск, 2010. — С. 135–148.
- ⁷ Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV — першої половини XVII століть // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. — Т. CCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2018. — С. 366–453.
- ⁸ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV—XVIII ст. — Харків, 2008. — С. 10–18, 48–53, 74–83; Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV—XVI ст. — Харків, 2008. — С. 23–121; Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV—XVI ст. — Харків, 2009. — С. 3–184; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII—XVI ст. — Харків, 2009. — С. 3–48; Однороженко О. Родова геральдика Волинської землі в другій половині XIV — першій половині XV ст. // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. — Вип. 822. — Харків, 2008. — С. 44–50; Однороженко О. Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель доби середньовіччя (друга половина XIV—XV ст.) // *Сіверянський літопис*. — Чернігів, 2008. — № 3. — С. 12–22; Однороженко О. Руськая сфрагистика периода позднего Средневековья (XIV — середина XVI в. // *Антиквар*. — Київ, 2010. — № 11 (48). — С. 38–44; Однороженко О. Геральдика членів господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича // *Студії і матеріали з історії Волині*. — Кременець, 2012. — С. 153–194; Михайлина Л., Однороженко О., Пивоваров С. Печатка воєводи Богдана. Сфрагістичні знахідки з городища XIV ст. в с. Зелена Липа та їх значення для вивчення історії формування державної геральдики Молдавського господарства // *Сфрагістичний щорічник*. — Вип. IV. — Київ, 2013. — С. 119–142; Алфьоров О., Однороженко О. Печатка воєводи і господаря Стефана I // *Сфрагістичний щорічник*. — Вип. IV. — Київ, 2013. — С. 143–157; Однороженко О. Руські родові герби XIV—XVI ст. як генеалогічне джерело // *Генеалогія*. Збірка наукових праць. — Вип. I. — Київ, 2013. — С. 395–426; Однороженко О. Матриця печатки луцького католицького єпископа зламу XIV—XV ст. в сфрагістичному зібранні Музею Шереметьєвих // *Герольд Litherland*. — Горадня — Менск, 2019. — № 21. — С. 53–59.
- ⁹ Линниченко И. Черты из истории сословий Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. — Москва, 1894. — С. 62–64; Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej // *Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny*. — Serya II. — Т. XIII. — Kraków, 1899. — С. 185–204; Piekosiński F. *Heraldika polska wieków średnich*. — Kraków, 1899. — С. 222–345; Znamierowski A. *Heraldyka i weksylologia*. — Warszawa, 2017. — С. 441.
- ¹⁰ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства. — С. 3–31; Однороженко О. Родова геральдика Волинської землі. — Харків, 2008. — С. 44–50; Однороженко О. Шляхетська

- геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. — Вип. II. — Київ, 2012. — С. 170—256.
- ¹¹ *Piekosiński F.* Najstarsza rola marszałkowska polska // *Herold polski*. — Т. I. — Kraków, 1899. — С. 35—47; *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. — Lwów, 1938. — 78 s.; *Mikucki S.* Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego // *Studia Źródłoznawcze*. — Т. III. — Warszawa, 1958. — С. 103—122; *Heymowski A.* Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammар // *Studia Źródłoznawcze*. — Т. XII. — Warszawa, 1968. — С. 73—111; *Heymowski A.* Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich // *Studia Źródłoznawcze*. — Т. XXIX. — Warszawa, 1985. — С. 94—124; *Heymowski A.* Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville // *Studia Źródłoznawcze*. — Т. XXXII—XXXIII. — Warszawa, 1990. — С. 113—127; *Sperka J.* Borschnitzowie na Rusi Czerwonej w XIV—XV wieku // *Miasta — Ludzie — Instytucje — Znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75 rocznice urodzin*. — Kraków, 2008. — С. 247—262; *Sperka J.* Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej // *Княжа доба*. — Вип. III. — Львів, 2010. — С. 278—301; *Sperka J.* Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemi Rusi Koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły // *Княжа доба*. — Вип. V. — Львів, 2011. — С. 221—229; *Sperka J.* Z dziejów migracji rycerstwa śląskiego na ziemi Rusi Koronnej w końcu XIV i w początkach XV wieku (wstępne rozpoznanie) // *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów non-owożytnych*. — Т. I. — Kraków, 2012. — С. 519—548; *Sperka J.* Panowie z Zubrzy. Z dziejów szlachty ruskiej pochodzenia śląskiego w XV wieku // *Княжа доба*. — Вип. VIII. — Львів, 2014. — С. 339—349; *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства. — С. 32—71; *Однороженко О.* Герб роду панів Гербуртів XIII — початку XVII ст. // *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. — Т. 11 (15). — Katowice, 2019. — С. 220—261.
- ¹² *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства. — С. 72—184; *Однороженко О.* Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV—XVIII ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — Київ, 2009. — С. 93—76, 216—350; *Однороженко О.* Українські (руські) печатки литовсько-польської доби / *Odnorozhenko O.* Ukrainian (Rus) seals in the Lithuanian-Polish period // 1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. — Київ, 2013. — С. 99—109; *Однороженко О.* Геральдика Кирдіювичів // *Студії і матеріали з історії Волині*. — Кременець, 2018. — С. 46—62.
- ¹³ *Однороженко О.* «Cliquearium Teutonicorum» і «Züricher Wappenrolle» та їх значення для вивчення руської державної геральдики другої половини XIII — початку XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — Ч. 16. — Київ, 2010. — С. 20—34; *Однороженко О.* Західноєвропейські джерела XIII—XIV ст. та походження герба князів Острозьких // *Острозька давнина. Науковий збірник*. — Вип. II. — Остріг, 2013. — С. 26—42.
- ¹⁴ *Однороженко О.* Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. — Київ, 2011. — С. 41—65.
- ¹⁵ *Грушевський М.* Молотівське срібло // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. — Т. XXV. — Львів, 1898. — С. 5—6; *Барвінський Б.* Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 років: Ціліографічна замітка // *Руслан*. — 1903. — Ч. 170—171; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII—XIV століть // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. — Т. CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 1996. — С. 242—257; *Barwiński B.* Ze sfragistyki ruskiej // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. — Kraków, 1909. — № 1. — С. 11; *Barwiński B.* Pieczęcie bojarów halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // *Miesięcznik heraldyczny*. — Т. II. — Lwów, 1909. — С. 117—118; *Barwiński B.* Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. — Kraków, 1909. — № 6. — С. 99—104; № 7. — С. 127—130; *Ланно-Данилевський А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // *Болезлав Юрий II, князь всей Малой Руси*. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 214—307; *Климкевич Р.* Двоголовий орел Галицько-Володимирського королівства // *Музейні вісті*. — Рік V. — Чикаго, 1959. — Кв. I—II. — Ч. 1. — С. 5—10; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі //

Хроніка — 2000. — Вип. XXXV—XXXVI. — Київ, 2000. — С. 104—110; *Гаврилюк О.* Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 24; *Терський С.* Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. — Львів, 1997. — С. 90; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII — початку XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2000. — С. 255—263; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII — початку XIV ст.) // Король Данило Романович і його місце в українській історії. — Львів, 2001. — С. 128—136; *Гречило А.* Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII — початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. — Львів, 2008. — С. 260—276; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 147—183; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки. — С. 49—51.

¹⁶ Див.: *Гречило А., Завітій Б.* Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення. Альбом. — Київ, 2018. — 400 с.

¹⁷ *Лихачёв Н.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. II // Труды Музея палеографии. — Т. II. — Ленинград, 1930. — С. 266; *Орешиников А.* Денежные знаки домонгольской Руси // Труды Государственного исторического музея. — Вып. VI. — Москва, 1936. — С. 35—37; *Рыбаков Б.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII веков // Советская археология. — Т. VI. — Москва, 1940. — С. 233, 257; *Янин В.* Княжеские знаки суздальских Рюриковичей // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. — Вып. LXII. — Москва — Ленинград, 1956. — С. 16; *Свердлов М.* Геральдика // Советское источниковедение Киевской Руси. — Ленинград, 1979. — С. 179—180; *Белецкий С.* Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. В. Болсуновского) // Stratum plus. — 1999. — № 6. — С. 288; *Белецкий С.* Введение в русскую допетровскую сфрагистику. — Санкт-Петербург, 2001. — С. 29; *Белецкий С. Н. П.* Лихачёв о древнерусских княжеских знаках и древнейшей русской геральдике // Историческое источниковедение и проблемы вспомогательных исторических дисциплин. К 140-летию академика Н. П. Лихачёва и 100-летию дома Н. П. Лихачёва в Санкт-Петербурге. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 11—14; *Соболева Н.* Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета. — Москва, 2006. — С. 53, 76; *Молчанов А.* Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. — Москва, 2008. — С. 264—265; *Молчанов А.* Предыстория московского герба // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. — Москва, 2008. — С. 461; *Белецкий С.* Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет / Пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. — Санкт-Петербург, 2012. — С. 433; *Молчанов А.* Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX—X веках: Археологическая панорама. — Москва — Вологда, 2012. — С. 445; *Молчанов А.* Знаки Рюриковичей // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / ред. Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин. — Москва, 2014. — С. 303; *Белецкий С.* Древнерусская печать как текст // Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. — Т. 212: Музей в мире культуры. Мир культуры в музее. — Санкт-Петербург, 2015. — С. 130; *Соболева Н.* Идентичность Российского государства языком знаков и символов: эмблематики, геральдики, сфрагистики, вексиллологии. — Москва, 2018. — С. 101—102, 179.

¹⁸ *Белецкий С.* Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X—XI вв.) // У источника: Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каштанова. — Ч. I. — Москва, 1997. — С. 93—171; *Белецкий С.* Зарождение русской геральдики // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 366—424; *Белецкий С.* Введение в русскую допетровскую сфрагистику. — С. 36; *Белецкий С. Н. П.* Лихачёв о древнерусских княжеских знаках. — С. 11—14; *Белецкий С.* «Пятно» русских князей: «тамга» или «герб»? // Записки Института истории материальной культуры. — Санкт-Петербург, 2008. — № 3. — 203—209; *Белецкий С.* Ещё раз о знаках Рюриковичей

// Труды Государственного Эрмитажа. — Т. XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого света. Материалы Международной конференции. — Санкт-Петербург, 2009. — С. 224; *Белецкий С.* Древнейшая геральдика Руси. — С. 431—465.

- ¹⁹ *Лихачёв Н.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. II. — С. 269; *Соболева Н.* Очерки истории российской символики. — С. 17, 27; *Соболева Н.* Идентичность Российского государства языком знаков и символов. — С. 80—81; *Гречило А.* Тризуб як княжий знак київських правителів // На межі між Сходом і Заходом. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича. — Львів, 2018. — С. 179—181; *Гречило А., Завимій Б.* Наш герб. — С. 32—33.
- ²⁰ *Див.: Boutell C.* A manual to Heraldry: Historical and Popular. — London, 1863; *Svenska sigill-er från medeltiden.* — Bd. I. — Stockholm, 1862—1867; *Seyler G. A.* Geschichte der Heraldik. — Nürnberg, 1890; *Małeckі A.* Studya Heraldyczne. — T. I—II. — Lwów, 1890; *Woodward J., Burnett J.* A Treatise on Heraldry British and Foreign. — London, 1892; *Bárczay O.* A heraldika kézikönyve. — Budapest, 1897; *de Raadt J. T.* Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants (Belgique — Royaume des Pays-Bas — Luxembourg — Allemagne — France). Recueil historique et héraldique. — T. I—IV. — Bruxelles, 1897—1903; *Ganz P.* Geschichte der Heraldischen Kunst in der Schweiz im XII und XIII Jahrhundert. — Frauenfeld, 1899; *Norske Sigiller fra Middelalderen.* — Bd. I: Verdslige Sigiller indtil aar 1400. — Oslo, 1899—1950; Bd. II: Kongelige og fyrstelige segl. — Oslo, 1924; Bd. III: Geistlige segl fra Nidaros bispedømme. — Oslo, 2012; *Hausen R.* Finlands Medeltids-sigill. I afbild utgifna af Finlands Statsarkiv. — Helsingfors, 1900; *Kolář M., Sedláček A.* Česko-moravská heraldika. — Část I—II. — Praha, 1902—1925; *Fox-Davies A. C.* The Art of Heraldry: An Encyclopedia of Armory. — London, 1904; *Fox-Davies A. C.* A complete guide to heraldry. — London, 1909; *Арсеньев Ю.* Геральдика. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907—1908 году. — Москва, 1908; *Ивић А.* Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици. — Нови Сад, 1910; *Innes of Learney T.* Scots Heraldry. — London — Edinburgh, 1934; *Soloviev A.* Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves // *Seminarium Kondakovianum.* — Vol. VII. — Praha, 1935. — P. 119—164; *Stevenson J., Wood M.* Scottish Heraldic Seals. — Vol. I—III. — Glasgow, 1940; *Schlumberger G., Chalandon F., Blanchet J. A.* Sigillographie de l'Orient Latin. — Paris, 1943; *Mathieu R.* Le système héraldique français. — Paris, 1946; *Galbreath D. L., Jéquier L.* Manuel du blason. — Lausanne, 1977; *Seitz H.* De tre kronorna. Det svenska riksvapnet i sitt europeiska sammanhang. — Stockholm, 1961; *Neubecker O.* Heraldik: Wappen — ihr Ursprung, Sinn und Wert. — Frankfurt am Main, 1977; *Rüdt von Collenberg W. H.* L'héraldique de Chypre // *Cahiers d'héraldique.* — Vol. III. — Paris, 1977. — P. 85—158; *Rüdt von Collenberg W. H.* Byzantinische Präheraldik des X und XI Jahrhunderts // XII Internationaler Kongress für Genealogische und Heraldische Wissenschaften. München, 1974. — Bd. H. — Stuttgart, 1978. — S. 169—181; *Cernovodeanu D.* Știința și arta heraldică în România. — București, 1977; *Pastoureau M.* Traité d'héraldique. — Paris, 1979; *Menéndez Pidal de Navascués F.* Heráldica Medieval Española. — Vol. I: La Casa Real de Castilla y León. — Madrid, 1982; *de Riquer M.* Heráldica catalana des de l'any 1150 al 1550. — Vol. I—II. — Barcelona, 1983; *Bascape G., Piazza M.* Insegne e simboli. Araldica pubblica e privata medievale e moderna. — Roma, 1983; *Pardo de Guevara y Valdés E.* Manual de heráldica española. — Madrid, 1987; *Woodcock T., Robinson J. M.* The Oxford Guide to Heraldry. — Oxford, 1988; *Черных А.* Геральдика // Введение в специальные исторические дисциплины. — Москва, 1990. — С. 40—80; *Friar S., Ferguson J.* Basic Heraldry. — New York — London, 1993; *Menéndez Pidal de Navascués F.* Los emblemas heráldicos. Una interpretación histórica. — Madrid, 1993; *Pastoureau M.* Figures de l'héraldique. — Paris, 1996; *Dennis M.* Scottish Heraldry. — Edinburgh, 1999; *Цимой А.* Сфрагистика і геральдика Беларусі. — Мінск, 1999; *Vrteľ L.* Osem storočí slovenskej heraldiky. — Bratislava, 1999; *Wenzler C.* Le guide de l'héraldique: histoire, analyse et lecture des blasons. — Rennes 2002; *Piech Z.* Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. — Warszawa, 2003; *Шаланда А.* Символіка й геральдика Полацкае дзяржавы ў X—XV ст. // Спадчына. — Мінск, 2003. — № 6. — С. 22—39; *Buben M.* Encyklopedie heraldiky. — Praha, 2003; *Pastoureau M.* Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental. — Paris, 2004; *Пастуро М.* Символическая история европейского средневековья. — Санкт-Петербург,

- 2012; *Rimša E.* Heraldry. Past to present. — Vilnius, 2005; *McAndrew B. A.* Scotland's Historic Heraldry. — Woodbridge, 2006; *Аюовић Д.* Хералдика и срби. — Београд, 2008; *Znamierowski A.* Wielka księga heraldyki. — Warszawa, 2008; *Антонов В.* Датская геральдика XII—XVII веков. — Москва, 2008; *Pastoureau M.* L'Art héraldique au Moyen Âge. — Paris, 2009; *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. — Львів, 2010; *Pastoureau M.* Bestiaires du Moyen Âge. — Paris, 2011; *Հիմնյալ Հ.Ա.* Հայկական ազգային խորհրդանշանները զինանշաններ, դրոշմներ, ցարկներ. — Երևան, 2012; *Estudos de Heráldica Medieval.* — Lisboa, 2012; *Glejteck M.* Heraldika. Úvod do štúdia erbov. — Čadca, 2013; *Шаланда А.* Таямнічы свет беларускіх гербаў. Шляхецкая геральдыка Вылікага княства Літоўскага. — Мінск, 2014; *Войников И.* История на българските държавни символи. — София, 2017.
- ²¹ *Pastoureau M.* Traité d'héraldique. — P. 27; *Pastoureau M.* Heraldique // Dictionnaire du Moyen Ages. — Paris, 2002. — P. 664—667 («Герби — барвні знаки, що належать особі, родині або корпорації та створені за особливими правилами геральдики. Саме ці правила (основу яких становить правильне уживання кольорів) вирізняє європейську геральдичну систему від решти знакових систем, попередніх і наступних, військових і цивільних»).
- ²² *Pastoureau M.* Traité d'héraldique. — P. 28; *Пастуро М.* Символическая история европейского средневековья. — С. 229—230.
- ²³ Див.: *Соломоник Э.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. — Киев, 1959; *Драчук В.* Системы знаков Северного Причерноморья. — Киев, 1975; *Яценко С.* Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. — Москва, 2001.
- ²⁴ Див.: *Луконин В.* Иран в эпоху первых Сасанидов. Очерки истории культуры. — Ленинград, 1961; *Вайнберг Б.* Монеты древнего Хорезма. — Москва, 1977; *Гертман А.* Знаки на кирпичах и некоторые вопросы организации древневосточного строительства (по материалам древнего Хорезма) // Приаралье в древности и средневековье. — Москва, 1998.
- ²⁵ Див.: *Макарова Т., Плетнёва С.* Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски // Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. — София, 1984. — С. 212—223; *Димитров Я.* Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска // Плиска — Преслав. — Т. VI. — София, 1993. — С. 69—78; *Степанов Ц.* «Ипсилон» с двумя пиками (IYI) и его значения (К символике в раннесредневековой Болгарии) // Bulgarian Historical Review. — Sofia, 1999. — № 3—4. — С. 3—9; *Иванов С.* Съпоставка на знаците от крепостните стени на Плиска // Плиска — Преслав. — Т. IX. — Шумен, 2003. — С. 222—229.
- ²⁶ Див.: *Зуев Ю.* «Тамги лошадей из вассальных княжеств» // Труды Института истории, археологии, этнографии Академии наук Казахской ССР. — Т. VIII. — Алма-Ата, 1960.
- ²⁷ Див.: *Флёрова В.* Граффити Хазарии. — Москва, 1997; *Флёрова В.* Образы и сюжеты мифологии Хазарии. — Иерусалим — Москва, 2001; *Флёров В., Флёрова В.* Знаки на кирпичах Семикаракорской крепости // Поволжская археология. — Казань, 2015. — № 4 (14). — С. 92—115.
- ²⁸ Див.: *Полубояринова М.* Знаки на золотоордынской керамике // Средневековые древности евразийских степей. — Москва, 1980. — С. 165—213; *Бушаков В.* Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди // Знак. — 2004. — Ч. 33. — С. 3.
- ²⁹ Див.: *Акчокраклы О.* Татарские тамги в Крыму. — Симферополь, 1926; *Филоненко В.* Тамги татарских кладбищ города Евпатория // Известия Крымского педагогического института. — Т. II. — Симферополь, 1928. — С. 89—107; *Ебубекіров С.* Тарак-тамга — родовий знак кримських ханів // Знак. — 2000. — Ч. 22. — С. 13; *Лебединський Я.* Тамги, або степова «геральдика» // Знак. — 2000. — Ч. 22. — С. 14—15.
- ³⁰ Див.: *Яхтанигов А.* Северокавказские тамги. — Нальчик, 1993; *Джафаров Д. И.* К дешифровке некоторых наскальных изображений, тамг и знаков Кавказа // Современные проблемы изучения петроглифов. — Кемерово, 1993.
- ³¹ Див.: *Ахмеров Р.* Наскальные знаки и этнонимы башкир. — Уфа, 1994.
- ³² Див.: *Познанский В.* Тамги алтайцев // Советская этнография. — Москва, 1991. — № 4.
- ³³ Див.: *Харузин М.* Очерки юридического быта народностей Сарапульского уезда Вятской губернии // Юридический вестник. — 1883. — № 2. — С. 257—291; *Майнов В.* Очерк юридического быта мордвы. — Санкт-Петербург, 1885; *Харузин Н.* «Знамёна» у мордвы в XVI и XVII вв. // Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии

- и этнографии, состоящего при Императорском Московском Университете. — Т. ХСVII: Труды Этнографического отдела. — Т. XIV: Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера. — Москва, 1900. — С. 62—72; *Степанов П.* Некоторые вопросы этнографии мордвы (к вопросу о мордовских знамёнах) // Исследования по истории, этнографии и археологии Мордовской АССР. — Саранск, 1966. — С. 189—211; *Кочкина А.* Гончарные клейма Билярского городища // Средневековые археологические памятники Татарии. — Казань, 1983. — С. 69—92; *Казаков Е.* Знаки и письмо ранней Волжской Болгарии по археологическим данным // Советская археология. — 1985. — Москва, № 4. — С. 178—185; *Кочкина А.* Рунические знаки на керамике Биляра // Советская тюркология. — Баку, 1985. — № 4. — С. 54—80; *Кочкина А.* Знаки и рисунки на керамике Биляра // Ранние болгары в Восточной Европе / отв. ред. А. Х. Халиков. — Казань, 1989. — С. 97—107; *Кокорина Н.* О знаке «гусиная лапка» на болгарской керамике // Город Болгар и его округа. — Болгар, 1994; *Баски И.* Тамги и этнические названия (Вклад тамга-знаков в этногенез татар) // Татарская археология. — Казань, 1997. — № 1; *Кокорина Н.* Литейная форма с тамгой из Болгара // Средневековые древности евразийских степей. — Вып. XV. — Воронеж, 2001; *Мошкин Н.* Материальная культура мордвы. — Саранск, 2002; *Кокорина Н.* Керамика Волжской Болгарии второй половины XI — начала XV вв. К проблеме преемственности болгарской и болгаро-татарской культур. — Казань, 2002; *Розачёв В.* Семейные знаки народов Поволжья (на примере знаков собственности эрзи и мокши). — Саранск, 2003; *Розачёв В.* Семейно-родовые знаки мордвы // Мордва. Очерки по истории, этнографии и культуре мордовского народа. — Саранск, 2004; *Кокорина Н.* Ювелирная мастерская из Болгара // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Болгарии и Золотой Орды). — Казань, 2005; *Кокорина Н.* Знаки ремесленников на болгарских литейных формах // Поволжская археология. — Казань, 2012. — № 2. — С. 129—143; *Лузгин А., Деникаева Е.* К вопросу бытования мордовских «знамён» в средневековье // Регионоведение. — Саранск, 2013. — № 1. — С. 133—139; *Кауркин Р.* К вопросу о бытовании семейно-родовых знаков у русского и мордовского народов (по материалам этноконфессиональной экспедиции «Российская провинция») // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — Нижний Новгород, 2016. — № 3. — С. 36—47; *Руденко К.* Знаки-тамги в культуре волжских болгар: новые открытия // Народы и религии Евразии. — Барнаул, 2019. — № 4 (21). — С. 88—98; *Руденко К.* Новые материалы по знакам-тамгам у волжских болгар (археологический аспект) // Тюркологические исследования. — Т. II. — Казань, 2019. — № 2. — С. 5—14.
- ³⁴ Див.: *Востров В., Муканов М.* Родо-племенной состав и расселение казахов. — Алма-Ата, 1968; *Кудайберды-улы Ш.* Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. — Алма-Ата, 1990.
- ³⁵ Див.: *Вайнберг Б., Новгородова Э.* Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). — Москва, 1976.
- ³⁶ Див.: *Симченко Ю.* Тамги народов Сибири XVII в. — Москва, 1965; *Алехин К.* К вопросу о традиции индивидуальных тамг в контексте поведенческих установок у народов Северо-Западной Сибири // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. — Т. III. — Новосибирск, 1997.
- ³⁷ *Кирпичников А.* Древнерусское оружие. — Вып. III: Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. — Ленинград, 1971. — С. 33—39, 86—87; *Кирпичников А.* Военное дело на Руси в XIII—XV вв. — Ленинград, 1966. — С. 44—45.
- ³⁸ Вже по написанні основної частини цієї книги вийшла друком ґрунтовна стаття Володимира Рички, в якій, тим не менше, стверджувалося як «доконаний» факт, що «на відміну від середньовічного Заходу, у Київській Русі не сформувалася розвинута система візуальної геральдичної ієрархії» (*Ричка В.* Мода й ритуал: кодекс убрання в Київській Русі // Український історичний журнал. — Київ, 2020. — № 5. — С. 18).
- ³⁹ *Лихачёв Н.* Сфрагистический альбом. — Петроград, 1917; *Лихачёв Н.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. I—II // Труды Музея палеографии. — Т. I—II. — Ленинград, 1930; *Янин В.* Актовые печати древней Руси. — Т. I: Печати X —

- начала XIII вв. — Москва, 1970; Янин В. Актовые печати древней Руси. — Т. II: Новгородские печати XIII—XV вв. — Москва, 1970; Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X—XV веков. — Т. III: Печати, зарегистрированные в 1970—1996 гг. — Москва, 1998; Макаров Н., Чернецов А. Сфрагистические материалы из Белоозера // Древности славян и Руси. — Москва, 1988. — С. 230—241; Белецкий С., Петренко В. Печати и пломбы из Старой Ладogi. Свод // Новые источники по археологии Северо-Запада. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 184—283; Булгакова В. Древнерусские печати из собрания Национального музея истории в Киеве // Российская археология. — Москва, 1997. — № 4. — С. 163—169; Белецкий С. Введение в русскую допетровскую сфрагистику. — Санкт-Петербург, 2001; Гавриленко В., Чайка Р. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. I. — Київ — Львів, 2004. — С. 562—593; Нечитайло В. Каталог древнерусских печатей X—XIII веков. — Т. I: Древнерусские печати Великих князей Киевских и Митрополитов Руси. — Киев, 2012; Нечитайло В. Каталог древнерусских печатей X—XIII веков. — Т. II: Печати князей Русских, посадников, епископов, должностных лиц. — Киев, 2013.
- ⁴⁰ 1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. Каталог виставки 24 травня — 15 листопада 2013 р. — Київ, 2013; Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагистичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагистичний щорічник. — Вип. II. — Київ, 2012. — С. 5—74; Алфьоров О. Географічні назви за новими даними руської сфрагистики XII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — Ч. 12. — Київ, 2012. — С. 6—14; Алфьоров О. Інсигнії влади на давньоруських печатках XI—XII ст. // Сфрагистичний щорічник. — Вип. III. — Київ, 2012. — С. 32—46; Артюхін О. Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. // Сфрагистичний щорічник. — Вип. I. — Київ, 2011. — С. 367—374; Артюхін О. Печатка Мстислава Ізяславича (за матеріалами сфрагистичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагистичний щорічник. — Вип. III. — Київ, 2012. — С. 47—52; Артюхін О. Іконографічні зміни зображень на княжих буллах династії Мономаховичів XI—XIII ст. // Сфрагистичний щорічник. — Вип. IV. — Київ, 2013. — С. 95—107.
- ⁴¹ Однороженко О. Зображення щитів на руських печатках XI—XII ст. // Сфрагистический меридиан: Київ — Корсунь / Χερσων — Κωνσταντινουπόλις: Материалы Международного colloquium по русско-византийской сфрагистике. — Севастополь, 2013. — С. 60; Однороженко О. Зображення щитів на руських печатках XI—XIII ст. // Сфрагистичний щорічник. — Вип. V. — Київ, 2015. — С. 150—267.
- ⁴² Российская Государственная Библиотека, Отдел рукописей, ф. 173/I, № 100; Истрин В. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. — Т. I—III. — Петроград, 1920—1930; Матвеев В., Щёголева Л. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола): Русский текст, комментарий, указатели. — Москва, 2000; Тверской список Хроники Георгия Амартола: историография, описание, текст. — Москва, 2008; Анисимова Т. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV—XVII вв. — Москва, 2009.
- ⁴³ Государственный исторический музей, Отдел рукописей, Хлуд. 3; Амфилохий. Древнеславянская Псалтирь Симоновская до 1280 г. — Т. I—IV. — Москва, 1881; Успенский А. Очерки по истории русского искусства. — Москва, 1910. — С. 243—270.
- ⁴⁴ Библиотека Российской академии наук, 34.5.30; Радзивилловская или Кёнигсбергская летопись. — Т. I: Фотомеханическое воспроизведение рукописи. — Санкт-Петербург, 1902; Радзивилловская или Кёнигсбергская летопись. — Т. II: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. — Санкт-Петербург, 1902; Полное собрание русских летописей. — Т. XXXVIII: Радзивилловская летопись. — Ленинград, 1989; Радзивилловская летопись. — Книга I: Факсимильное воспроизведение рукописи. — Москва — Санкт-Петербург, 1994; Радзивилловская летопись. — Книга II: Текст. Исследование. Описание миниатюр. — Москва — Санкт-Петербург, 1994.
- ⁴⁵ Толочко А. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивилловской летописи) // Ruthenica. — Т. XII. — Київ, 2014. — С. 71—72.

Розділ I

Зображення щитів

на руських печатках XI—XIII ст.

Для вивчення витоків геральдичної традиції, як європейської загалом, так і руської зокрема, важливе значення мають зображення на щитах XI—XIII ст., що почасти трансформувалися в геральдичні сюжети. Передусім ідеться про специфічне оздоблення різноманітними металевими елементами (фігури, пластини та смуги різної форми), якими скріплювали дерев'яну конструкцію середньовічних рицарських щитів, або кольорових зображень на їхньому шкіряному покритті¹. З часом ці оздоблення розвинулися у відповідні геральдичні (облямівки, крокви, пояси, стовпи, перев'язи, хрести й т. ін.) та гербові фігури (тварини, рослини, різноманітні предмети), що візуально презентували власника бойового щита, а згодом закріплювалися як родовий знак — герб. Найдавніші європейські герби утворено саме з таких елементарних (т. зв. почесних геральдичних і гербових) фігур, які постали з найпростіших і найбільш розповсюджених способів окуть та оздоблень рицарських щитів².

Іл. 1

Іл. 2

Іл. 3

Іл. 1. Щит Арнольда фон Брієнц злам XII—XIII ст.³

Іл. 2. Щит Конрада ландграфа Тюринзького 1240 р.⁴

Іл. 3. Щит Генриха I ландграфа Гесенського злам XIII—XIV ст.⁵

Але якщо вивчення західноєвропейського ранньогеральдичного матеріалу, з точки зору перетікання зображень на бойових щитах, стягах, рицар-

ському спорядженні й одязі в пізніші герби, має давню традицію та значну історіографію⁶, то щодо відповідної руської спадщини відсутня навіть наукова постановка питання про її вплив на пізнішу геральдичну традицію. Це пов'язано головно з недостатнім вивченням руської пізньосередньовічної геральдики XIV–XVI ст. (вона стала предметом наукових студій лише в останні десятиліття)⁷, а також із край поганим станом збереження відповідних джерел із історії Русі XIII ст., на яке припав засадничий етап становлення європейської геральдики⁸. Водночас численні зображення руських щитів XI–XII ст., у т. ч. й на тогочасних печатках⁹, дають можливість здійснити ґрунтовний аналіз їхнього оздоблення та порівняти як із тогочасними зображеннями на щитах західноєвропейського рицарства¹⁰, так і з пізнішими геральдичними сюжетами руського нобілітету XIV–XV ст.

Зброезнавці, які вивчали комплекс бойових засобів руських князів і дружинників, відзначають вкрай незадовільний стан збереженості руських щитів X–XIII ст. — на сьогодні не маємо цілих щитів, лише фрагменти та уламки, що їх знайдено під час археологічних пошуків¹³. Брак речових пам'яток спонукав дослідників руської зброї до широкого залучення письмових та іконографічних джерел, щоби з'ясувати питання, пов'язані з використанням бойових щитів. Передусім — літописних звісток, зображень на мініатюрах, іконах, фресках, різноманітних предметах, архітектурних пам'ятках і печатках¹⁴.

Іл. 4. Щит на фресці в монастирі св. Пантелеймона в Нерезі 1164 р.¹¹

Іл. 5. Гербова накладка з Італії зламано XIII–XIV ст.¹²

Іл. 6—8. Зображення щитів у півоберта на буллах князів Мстислава-Гаральда Володимировича 1093/1113 рр., Ізяслава Мстиславича 1146/1154 рр. та Ігоря Ольговича 40-х рр. XII ст.

Останні становлять один із найбільш репрезентативних джерельних комплексів пам'яток, що містять зображення щитів XI—XIII ст. (див.: *Табл. 1*). Це зумовлено поширеною практикою використання на тогочасних буллах зображень тезоіменних святих, у т. ч. й святих воїнів (св. Димитрій, св. Федір, св. Георгій та ін.), іконографія яких передбачала наявність щита, що його той чи ін. святий або тримав у руках, або спирався на нього. У першому випадку щити зазвичай зображено оберненими до глядача, у другому — розташовано прямо або впівоберта, представляючи лише половину зображеного там сюжету, що іноді дещо ускладнює його достеменне прочитання. Варто зазначити, що подібним чином (частково або впівоберта) щити презентовано також на кінних і піших печатках XII ст., де зображено найдавніші західноєвропейські герби.

Іл. 9—10. Зображення однакових щитів на різних сторонах булли князя Мстислава Юрійовича 1155/1157 рр.

Водночас, у тих випадках, коли щит наявний на обох боках руської булли, можемо констатувати, що незалежно від того чи він цілий, чи в півоберта, а чи представлено лише його частину, — зображення на них є завжди однаковим. Приміром, на печатці боярина Дмитра Ігнатовича від першої половини XIII ст. (п. 326—327)¹⁵

Іл. 11—12. Зображення однакових щитів на обох боках булли князя Ярослава Всеволодовича 1215/1216 рр.

з одного боку щит, на який спирається св. Димитрій, подано впівоберта, а на другому щит, на який спирається св. Ігнатій, — обернено до глядача. У полях обох щитів фігурує ідентичне зображення кулі в оточенні облямівки. Так само ідентичні зображення дворянських хрестів представлено на щитах на обох сторонах однієї з печаток князя (1212—1246) Ярослава Всеволодовича (п. 252—253). А на щитах на буллі князя (1150—1157) Мстислава Юрійовича

зображено чотирипелюсткові рози як із одного, так і з другого боку (п. 218—219).

Найдавніші руські щити були круглої форми¹⁶. Саме такі виразно переважають на сфрагістичних пам'ятках упродовж всього XI ст., надто ж у першій його половині. Хоч не були вони рідкістю і протягом XII ст. — як-от на печатках князя (1127—1151) Володимира Давидовича (п. 71), князя (1112—1114) Святослава Володимировича (п. 119—121), князя (1146—1170) Мстислава Ізяславича (п. 158), князя (1150—1157) Мстислава Юрійовича (п. 229, 230, 231, 234) та ін. (п. 278, 280, 281).

Іл. 13—15. Зображення круглих щитів на буллах князів
Ярослава Володимировича 1010/1054 рр., Ізяслава Ярославича 1054/1078 рр.
і Мстислава Ізяславича середини XII ст.

Мигдалеподібні щити, що їх впроваджено в Імперії ромеїв у X ст.¹⁷, набувають загальноєвропейського поширення від зламу X—XI ст.¹⁸, а на руських печатках з'являються в другій половині XI ст. Бачимо їх, зокрема, на буллах князя (1042—1078) Ізяслава Ярославича (п. 31), князя (1082—1112) Давида Ігоревича (п. 52), князя (1097—1099) Мстислава Святополковича (п. 63), князя (1088—1132) Мстислава-Гаральда Володимировича від 1088/1093 рр. (п. 98) та новгородського посадника (1088—1094) Завида (п. 322).

Іл. 16—18. Зображення мигдалеподібних щитів на буллах князів
Всеволода Мстиславича, Ростислава Мстиславича
та Володимира Мстиславича середини XII ст.

Від зламу XI—XII ст. зафіксовано використання гостроовальних щитів, очевидно — похідних від мигдалеподібних. Зокрема, його бачимо на одній з печаток князя (1101—1102) Ярослава Ярополковича (п. 59). Такої форми щити з'явилися також під візантійським впливом. Саме від межі XI—XII ст., зокрема, походять найдавніші приклади вживання подібних щитів на ромейських сфрагісах: на трьох печатках Артавазда¹⁹, буллі Стиліана²⁰, трьох сфрагісах севаста Йоана Комніна²¹ та ін.

Іл. 19—21. Зображення гостроовальних щитів на візантійських буллах Артавазда, Стиліана та Йоана Комніна зламу XI—XII ст.

Упродовж XII ст. мигдалеподібні щити цілковито домінують на руських сфрагістичних пам'ятках із зображеннями святих воїнів. На деяких печатках видно ремінці, за допомогою яких щит утримувався в руці²², як-от на сфрагісі князя (1212—1227) Володимира Всеволодовича (п. 257).

Іл. 22: Зображення гостроовального щита на буллі князя Ярослава Ярополковича зламу XI—XII ст.

Іл. 23: Зображення ремінців для утримування щита на буллі князя Володимира Всеволодовича першої чверті XIII ст.

Від межі XII—XIII ст. мигдалеподібні щити поступово еволюціонують до трикутних форм²³, що відображено також на буллах і пломбах, датованих цим періодом. Так, на печатках князя (1212—1246) Ярослава Всеволодовича (п. 254, 256), князя (1222—1225) Всеволода Юрійовича (п. 267) та князя (1233—1263) Олександра Ярославича (п. 270) фігурує щит видовженої

форми, але зі спрямленим горішнім краєм. Уперше же щит подібної форми з'являється ще на печатці князя (1112—1114) Святослава Володимировича (п. 122).

Іл. 24—26: Зображення трикутних щитів на буллах князів
Святослава Володимировича 1113/1114 рр.,
Ярослава Всеволодовича 1215/1236 рр. і Ярослава Ярославича 1264/1271 рр.

Натомість на печатках князя (1246—1271) Ярослава Ярославича (п. 273), князя (1259—1294) Дмитра Олександровича (п. 274) подано вкорочені трикутні щити. Їх же доволі широко представлено на пломбах від XIII ст. (п. 328, 329, 336, 343—345, 349—354). У цей же час у вжитку з'являються щити серцеподібні, прямокутні, п'ятикутні й ін. Так, на печатці князя (1246—1271) Ярослава Ярославича (п. 272) та кількох митних пломбах XIII ст. (п. 330, 331, 334, 335) бачимо п'ятикутний щит, а на сфрагісі невстановленого князя, який жив у XIII ст., — серцеподібний (п. 312).

Іл. 27—29: Зображення п'ятикутного і серцеподібного щитів на печатках
і пломбах XIII ст.

Поява серцеподібних щитів у Західній Європі, зокрема в країнах Піренейського півострова, також припадає на XIII ст.²⁴ Так, на мініатюрах «Códice Rico», одного зі списків віршованої збірки «Las Cantigas de Santa María», яку було створено в другій половині XIII ст. галісійсько-португальською мовою, зображено численні щити серцеподібної форми²⁵, т. зв. адарги (ісп. «adarga»).

Іл. 30: Серцеподібні щити на мініатюрі в «Códice Rico»
другої половини XIII ст.

Доволі рано на сфрагістичних пам'ятках натрапляємо на зображення півкруглих щитів. До першої чверті XII ст. належать пломби князя (1076—1123) Давида Святославича зі щитом гострокутним вгорі та півкруглим здолу (п. 65) або заокругленим вгорі та півкруглим здолу (п. 66). Не виключено, однак, що в цих випадках щити були мигдалеподібними, а певна зміна їх пропорцій сталася через пристосування до невеликого поля митної пломби. Подібно виглядають щити й на сфрагісах князя (1150—1157) Мстислава Юрійовича (п. 235—238, 240). На пломбах від XII—XIII ст. півкруглі щити мають рівний (п. 337, 340, 342, 346, 347) або заокруглений (п. 282, 338, 339, 341, 348) горішній край, іноді з вирізаними кутами (п. 332, 333, 366, 367).

Руські бойові щити X—XIII ст., як можна судити з наявних археологічних матеріалів, виготовляли з дерев'яних дощок, обтягнутих шкірою та скріплені зазвичай металевим умбоном в середній частині й окуттям по краях (із пластин, закріплених по периметру цвяхами²⁶). Складність конструкцій щитів і невпинні їхні технічні вдосконалення, продиктовані військовими потребами, зумовили виокремлення осібної групи ремісників, які займалися виготовленням цього головного оборонного засобу, — щитників²⁷. У літописах згадано, зокрема, новгородських щитників Микифора й Гаврила²⁸.

Щити, фрагменти яких відомі з археологічних знахідок, як правило, мали умбони, напівсферичні або загострені²⁹. На печатках же умбони зображували доволі рідко. Найвиразніше цю частину щита видно на одній із булл князя (1042—1078) Ізяслава Ярославича від 1052/1054 рр. (п. 10) і сфрагісі новгородського посадника (1088—1094) Завида (п. 321). А також — на двох печатках київського митрополита (1068—1073) Георгія (п. 319, 320): на одній із них представлено гострий умбон в оточенні кульок, на другій — гострий квіткоподібний, але ці пам'ятки слід віднести радше до візантійської сфрагістики³⁰.

Іл. 31—32: Зображення щитів із умбонами на буллах князя Ізяслава Ярославича та митрополита Георгія третьої чверті XI ст.

The aggregate of coats of arms present in princely circlesserved as a multilevel identification system where, alongside the all-dynasty sign with a figure of rose, family coats of arms (the cross of the Olegovyches, the lion of the Monomakhovyches) and personal family signs were used. Thanks to this concurrent usage of several coats of arms one could not only identify a person (by their own personal sign), but also find out to what family, branch of the princely house or dynasty the person belonged. The practice of using two or more coats of arms side by side by one person or family was characteristic of medieval heraldry both in the West and on Ruthenian lands.

Among boyars, the prevalent tendency was to use coats of arms with the same main types of figures — heraldic signs, charges (mainly plants and animals) and family signs. The mass use of the last-mentioned by Ruthenian boyars can be stated as far back as the second half of the 12th century, the evidence for it found both in chronicles and numerous representations on Drohiczyn seals and other artefacts. Over time, these signs would dominate the heraldry of Ruthenian nobility.

Since its dawn at the turn of the 10th and 11th centuries under Byzantine influence, Ruthenian heraldry tradition had evolved, over the following centuries, into a rather expressive identification system that, alongside other communicative codes, defined a person's place in society of that day. Similar to early heraldry of the Roman Empire in the 10th to 12th centuries and of the Latin Europe in the 12th to 13th centuries, Ruthenian heraldry was at its outset based on the simplest figures that originated in the ways of reinforcing shields and were used to identify the shield's owner on a battlefield and in other situations related to life in the military. Later on this system incorporated a whole series of figures that came outside heraldry, such as religious symbols, personal emblems, monograms, personal family signs. The last-mentioned, virtually unknown in Byzantium and in the West, not only became an essential component of early heraldry on Ruthenian land, but, over time, also formed the backbone of the late medieval and early modern heraldry of Ruthenia (Ukraine).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП	7
РОЗДІЛ I: ЗОБРАЖЕННЯ ЩИТІВ НА РУСЬКИХ ПЕЧАТКАХ XI—XIII СТ.	20
РОЗДІЛ II: ЩИТИ НА МІНІАТЮРАХ РАДИВИЛІВСЬКОГО ЛІТОПISY	
ТА ТВЕРСЬКОГО АМАРТОЛА	89
РОЗДІЛ III: РУСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОДИНАСТИЧНИЙ ЗНАК	167
РОЗДІЛ IV: РОДОВІ ГЕРБИ РУСЬКИХ КНЯЖИХ ДИНАСТІЙ	231
1. ДИНАСТИЧНИЙ ГЕРБ ІЗЯСЛАВИЧІВ	231
2. ГЕРАЛЬДИКА ОЛЬГОВИЧІВ	233
3. ДИНАСТИЧНИЙ ГЕРБ МОНОМАХОВИЧІВ	237
4. ГЕРАЛЬДИКА СТАРШИХ МОНОМАХОВИЧІВ	257
5. ГЕРАЛЬДИКА МОЛОДШИХ МОНОМАХОВИЧІВ	263
6. ГЕРАЛЬДИКА ПОЛОЦЬКОЇ ДИНАСТІЇ	274
РОЗДІЛ V: ГЕРБ РУСЬКИХ «ЦЬСАРСЬ»	291
РОЗДІЛ VI: ГЕРАЛЬДИКА РУСЬКОГО НОБІЛІТЕТУ	333
РОЗДІЛ VII: РОДОВІ ЗНАКИ РУСЬКИХ КНЯЗІВ	441
РОЗДІЛ VIII: РОДОВІ ЗНАКИ РУСЬКОГО НОБІЛІТЕТУ	591
ВИСНОВКИ	623
СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ	628
ЛІТЕРАТУРА	630
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	701
RESUME	717